

ПІДПРИЄМСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ТА ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТУВАННЯ: ОГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ТОЧОК ЗОРУ

THE ENTERPRISE AS A SUBJECT AND OBJECT OF CIVIL LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF VENTURE INVESTING : AN OVERVIEW OF THEORETICAL POINTS OF VIEW

Шишка О.Р., к.ю.н., професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу та огляду теоретичних підходів щодо правового розуміння підприємства у сфері венчурного інвестування як суб'єкта та об'єкта цивільних правовідносин. Автором аналізуються теоретичні підходи, що визначають підприємство як суб'єкт і одночасно як об'єкт цивільних правовідносин. В статті робиться висновок про недостатню чіткість та однозначність амбівалентного сприйняття підприємства в науковому дискурсі. Критично переосмислюючи підходи до подвійної правової природи підприємства, автор відкидає гіпотезу про можливість його одночасного існування як суб'єкта та об'єкта цивільних правовідносин. Але, незважаючи на це, у статті робиться акцент, що подвійна правова природа є атрибутом саме терміну «підприємство», який у сфері цивільного права має омонімічний характер. Це означає, що термін «підприємство» може бути інтерпретований у двох різних аспектах, залежно від контексту норм цивільного права та сфери їх застосування: як організація (юридична особа, суб'єкт цивільних прав) або як майно (об'єкт цивільних прав).

Автором робиться висновок, що така неоднаковість у правовому розумінні підприємства не тільки свідчить про розбіжності в теоретичних підходах, але й підкреслює недоліки та неясності у чинному законодавстві. Рекомендується переглянути законодавчий підхід щодо використання терміну «підприємство», забезпечивши його більшу конкретність та чіткість, що сприятиме вирішенню правових конфліктів та спростить правозастосовчу практику. У зв'язку з цим, в статті запропоновано використовувати термін «підприємство» лише для позначення юридичної особи (суб'єкта правовідносин), а для майнових аспектів підприємства використовувати уточнену термінологію, наприклад, «єдиний майновий комплекс підприємства». Такий підхід сприятиме уникненню невизначеності та плутанини в правовому регулюванні, а також забезпечить більшу прозорість та ефективність цивільно-правових норм у сфері венчурного інвестування.

Ключові слова: підприємство, суб'єкт цивільних прав, об'єкт цивільних прав, венчурне інвестування, цивільні правовідносини, правове становище, правовий режим, майновий комплекс, майно, теоретичні підходи, термінологія.

The article is devoted to the analysis and review of theoretical approaches to the legal understanding of an enterprise in the field of venture capital investment as a subject and object of civil legal relations. The author analyses the theoretical approaches that define an enterprise as a subject and at the same time as an object of civil legal relations. The article concludes that there is a lack of clarity and unambiguity in the ambivalent perception of an enterprise in the scientific discourse. Critically rethinking the approaches to the dual legal nature of an enterprise, the author rejects the hypothesis that it can simultaneously exist as a subject and an object of civil legal relations. But, despite this, the article emphasizes that the dual legal nature is an attribute of the very term "enterprise," which in the field of civil law is homonymous. This means that the term "enterprise" may be interpreted in two different ways, depending on the context of civil law provisions and the scope of their application: as an organisation (legal entity, subject of civil rights) or as property (object of civil rights).

The author concludes that such disparity in the legal understanding of the enterprise not only indicates differences in theoretical approaches, but also emphasizes the shortcomings and ambiguities in the current legislation. It is recommended to revise the legislative approach to the use of the term "enterprise," ensuring its greater specificity and clarity, which will help resolve legal conflicts and simplify law enforcement practice. In this regard, the article proposes to use the term "enterprise" only to refer to a legal entity (subject of legal relations), and for property aspects of the enterprise to use clarified terminology, for example, "a single property complex of the enterprise." This approach will help to avoid uncertainty and confusion in legal regulation, as well as ensure greater transparency and effectiveness of civil law rules in the field of venture investment.

Key words: enterprise, subject of civil rights, object of civil rights, venture investment, civil legal relations, legal status, legal regime, property complex, property, theoretical approaches, terminology.

Постановка проблеми. У світлі глобалізації, прагнення до євроінтеграції та зростання інноваційної активності підприємств, венчурне інвестування в Україні набуває особливої актуальності, особливо враховуючи воєнний стан країни та потребу в зміцненні обороноздатності. Все це стає ключовим фактором для привертання іноземних інвестицій, особливо в технологічні та оборонні сектори, що сприяє впровадженню новітніх технологій та забезпечує конкурентоспроможність українських підприємств. Ця форма ризикованого інвестування орієнтована на фінансування новаторських проєктів та інші об'єкти інвестування із перспективою великих дивідендів у майбутньому. Важливим аспектом у всьому цьому є правове регулювання, яке має бути гнучким, дієвим та прозорим. Воно має сприяти інтересам інвесторів, забезпечувати інтереси держави та підприємств-резидентів, а також бути адаптованим до потреб ринку.

Сьогоднішній сучасний етап розвитку української юридичної науки характеризується значним акцентуванням на питаннях венчурного інвестування [1; 2; 3; 4; 5],

яке зумовлене як внутрішніми політичними та економічними перетвореннями, так і зовнішніми викликами глобалізації та євроінтеграції. Важливе місце в цьому контексті займає роль підприємства, що, як стверджують деякі дослідники, може існувати одночасно як суб'єкт та об'єкт права [6, с. 62; 7, с. 16; 8, с. 58, 62; 9, с. 137]. Така двоїстість ставить під сумнів дієвість існуючої моделі правового регулювання в сфері венчурного інвестування.

Актуальність проблеми посилюється тим, що діючий ЦК України засновується на принципі, згідно з яким суб'єкт не може одночасно бути об'єктом цивільних правовідносин і навпаки. Це призводить до того, що теоретичні концепції, які підтримують дуальну роль підприємства, опиняються в колізії з існуючою правовою базою. Тому виникає актуальна потреба в аналізі, перевірці та, можливо, корекції діючої моделі правового регулювання або теоретичних поглядів, щоб вони були узгоджені з нормами та принципами цивільного законодавства України.

Враховуючи воєнний стан країни та потребу в зміцненні обороноздатності, актуальність цього питання

тільки зростає. Вивчення та розробка нового підходу до регулювання відносин у сфері венчурного інвестування може забезпечити стабільність і прогрес української економіки та права в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сфера правового регулювання венчурного інвестування стає все більш актуальною в контексті цивільно-правової науки України. Особливо цікавими та дискусійними є питання, пов'язані із визначенням місця підприємства в системі цивільного права України, а саме, у контексті розгляду підприємства одночасно і як суб'єкта, і як об'єкта цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування. Інтенсивний науковий діалог в цій сфері підтверджують роботи таких науковців, як Ю. Жорнокуя [7], Б. Деревянко, Р. Счастливецовой [6], Р. Тарановського [8], С. Кривобок [10] та інших. Вони спробували окреслити концептуальні межі підприємства у контексті венчурного інвестування. Проте, незважаючи на існуючу різноманітність підходів та теоретичних концепцій, однозначність думок на цю тему в науковій спільноті досі не досягнута.

Незмінним залишається той факт, що визначення підприємства у контексті венчурного інвестування як суб'єкта та об'єкта права є критично важливим для розробки дієвих норм цивільно-правового регулювання. Це, у свою чергу, потребує глибокого аналізу існуючих досліджень, їх критичного огляду та, можливо, формулювання нових гіпотез у відповідь на актуальні виклики даної сфери. Таким чином, наукова дискусія навколо підприємства як суб'єкта та об'єкта цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування залишається відкритою, підкреслюючи актуальність та важливість подальших досліджень у цій сфері.

Мета статті є огляд та аналіз основних теоретичних підходів, які лежать в основі правових поглядів в Україні на підприємство як суб'єкт та об'єкт цивільних правовідносин в сфері венчурного інвестування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Подвійність природи венчурного підприємства активно розглядається в роботах науковців. Зокрема, одним із тих, хто відстоює таку точку зору є Р. Тарановський. Головна ідея такого підходу полягає в тому, що підприємство-реципієнт має подвійну природу: воно є не лише учасником правовідносин та стороною відповідного договору венчурного інвестування, але і безпосередньо об'єктом інвестування для венчурного інвестора. При цьому, автор відстоює позицію, що саме підприємство-реципієнт, а не його інновації, є об'єктом венчурного інвестування, а основний висновок автора зводиться до того, що об'єктом венчурного інвестування є саме підприємство-реципієнт разом зі своїми технологіями, виробничими потужностями, людськими ресурсами, системою управління, гудвілом та іншими елементами єдиного майнового комплексу, які становлять унікальність відповідного підприємства порівняно з іншими, що працюють у відповідній сфері [8, с. 58–62]. Відносно схожу позицію обстоює і Ю. Жорнокуя, який вважає, що венчурне підприємство має двояку юридичну природу. Воно може виступати як юридична особа, яка здійснює венчурне підприємництво, а також як об'єкт цивільно-правових відносин [7, с. 16].

З такими позиціями важко погодитись. Так, цілком можна підтримати думку Р. Тарановського про те, що відносини, які складаються в процесі здійснення венчурного інвестування – це господарські відносини [8, с. 60]. Поряд з цим, слід виходити з того, що такі відносини є різновидом цивільних відносин, а тому і принципи, які застосовуються до регулювання цивільних відносин є однаковими для всіх його видів. Незалежно від того, чи є вони одночасно і господарськими відносинами. Як відомо, цивільне право чітко розмежовує суб'єкти та об'єкти правовідносин. Згідно, ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, а також відповідні суб'єкти

публічного права. Щодо об'єктів цивільних правовідносин, то згідно ст. 177 ЦК України ними є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Наведені норми свідчать, що підприємство-реципієнт не може бути одночасно суб'єктом та об'єктом правовідносин, оскільки жоден учасник, як і суб'єкт цивільних прав¹, не є одночасно і об'єктом цивільних прав.

Хоча, слід визнати той факт, що певний стан правової невизначеності дійсно існує у законодавстві України. Це створює простір для різних трактувань, що, у свою чергу, в науці цивільного та господарського права, а також в судовій практиці приводе до юридичних колізій, суперечок або навіть до порушень прав суб'єктів господарювання. Так, відповідно до ст. 191 ЦК України підприємство як єдиний майновий комплекс є об'єктом цивільних прав. Поряд з цим, ЦК України застосовує слово «підприємство» і у значенні суб'єкта цивільних прав. Наприклад, це стосується статей 722, 810¹, 820, 913, 972, 1283 тощо. Це ж саме стосується і ГК України, але, на відміну від ЦК України, у ГК України термін «підприємство» переважно розглядається як учасник відносин у сфері господарювання. Проте, це не значить, що коли законодавець застосовує термін «підприємство», то це стосується одного і того ж самого явища. Навпаки, це два різні явища, хоча для їхнього позначення і використовується один і той самий термін. Тобто, в одному випадку термін «підприємство» може бути розглянутий як об'єкт цивільних правовідносин, а в іншому – як суб'єкт цих правовідносин. Тому, напевно можна погодитись із тим, що підприємство-реципієнт чи венчурне підприємство має подвійну природу: воно є не лише суб'єктом, але і об'єктом правовідносин. Щодо подвійності, то тут можна лише говорити про те, що лише термін «підприємство» має подвійний (дуальний) характер, значення якого залежить від контексту та сфери застосування. Тобто такий термін (слово) є омонімом. Таким чином, під час аналізу та тлумачення законодавчих актів важливо уважно вивчати контекст та звертати увагу на специфіку застосування терміну «підприємство».

Можна навести і інші аргументи, які свідчать про те, що підприємство, відповідно до ЦК України не може мати подвійної правової природи, тобто розглядатися одночасно і як суб'єкт та об'єкт цивільних прав. Підтвердженням цьому є наступні аргументи. Підприємство як суб'єкт це юридична особа (ч. 4 ст. 62 ЦК України), а юридична особа – це організація (ст. 80 ЦК України), що являє собою скоординованим угруповання осіб [12, с. 490] або однієї особи. З іншого боку, коли ми говоримо про підприємство як об'єкт цивільних прав, то це єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 191 ЦК України) і до складу якого входять усі види майна, призначені для його діяльності (ч. 2 ст. 191 ЦК України). Сутність такого підходу полягає у тому, що підприємство є консолідованим майном або комплексом майна. А якщо спростити, то підприємство як об'єкт це специфічний вид майна, який об'єднує різноманітні об'єкти цивільних прав під одним «дахом», що має назву «підприємство». Спираючись на вищевказане, можна побачити, що один термін «підприємство» має різне його розуміння та стосується двох зовсім різних «явищ». В одному випадку термін підприємство має відношення до організації, а в іншому випадку – до майна. При цьому, підприємство як організація (юридична особа, суб'єкт цивільних прав) – це не майно. Так само і підприємство як єдиний майновий комплекс (майно, об'єкт цивільних прав) – це не організація. Організація (юридична особа) створюється особами чи особою та склада-

¹ Розмежування учасників цивільних правовідносин та суб'єктів цивільних правовідносин більш детально див.: Волєздатність юридичної особи: аноталії правової визначеності ЦК України [11, с. 148–149].

ється із її засновників. В той же час, підприємство як єдиний майновий комплекс складається із усіх видів майна, призначених для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Зважаючи на аргументи, що були наведені, можна стверджувати, що підприємство саме по собі не може виступати одночасно і суб'єктом і об'єктом цивільних прав. Це виключає можливість наявності у нього подвійної правової природи. Подвійна (дуалістична) правова природа характерна лише для тих юридичних елементів, які можуть виступати в двох якостях в межах однієї правової системи. У підприємства, як суб'єкта цивільних прав, так само як і у підприємства як об'єкта цивільних прав така можливість, згідно чинного цивільного законодавства, не передбачена.

Також, не можна погодитися із Р. Тарановським про те, що єдиним об'єктом венчурного інвестування є підприємство-реципієнт як єдиний майновий комплекс. Тут є декілька критичних моментів такого підходу.

По-перше, застосоване вченим словосполучення «підприємство-реципієнт» містить у собі семантичну неточність. Чому? Так, термін «реципієнт» традиційно асоціюється з суб'єктом, який щось отримує (кошти, ресурси, інвестиції, інформацію, роботи, послуги тощо), а не те, що отримується, чи те, з приводу чого виникають правовідносини. Тому використання його у словосполученні «підприємство-реципієнт» може викликати невизначеність у правовому розумінні, оскільки підприємство тут розглядається не як суб'єкт, а як об'єкт. Тобто, схематично, проблема проявляється у наступному: якщо реципієнт – це суб'єкт, то, відповідно до позиції Р. Тарановського виходить, що підприємство-суб'єкт – це об'єкт. Але, як відомо у цивільному праві, так само як і в господарському праві суб'єкт – це не об'єкт, як і об'єкт – це не суб'єкт. У цьому контексті важливо залишатися максимально конкретним і використовувати чіткі та правильні терміни для позначення суб'єктів та об'єктів цивільних правовідносин.

По-друге, якщо проаналізувати основний висновок Р. Тарановського, то позиція вченого фактично зводиться до того, що єдиним об'єктом венчурного інвестування є саме підприємство-реципієнт як єдиний майновий комплекс, вцілому, з усіма його складовими елементами. Тут можна погодитися з дослідником у тому, що підприємство як єдиний майновий комплекс є ключовим об'єктом венчурного інвестування, адже інвестори не просто інвестують у конкретні технології чи продукцію, але і у всю інфраструктуру, ресурси та потенціал підприємства. Однак, якщо розглядати це питання глибше, то слід зазначити, що такий підхід може бути занадто обмежуючим, оскільки в сучасному світі інновацій та технологій, часто венчурне інвестування відбувається не лише в саме підприємство, а й в конкретні проекти, дослідження та розробки, патенти, команди або навіть ідеї. Тому вважати, що об'єктом венчурного інвестування є лише підприємство як майновий комплекс – означає ігнорувати множинність форм та підходів до інвестування, які існують на ринку і до яких можуть бути застосовані неоднакові підходи до їх правового оформлення. Особливо у випадках, коли венчурні інвестори шукають акції компанії, новітні технології, унікальні бізнес-моделі або команду, інформаційні ресурси (комерційна таємниця, ноу-хау тощо) які можуть забезпечити високі доходи в майбутньому. Крім того, важливо враховувати, що венчурне інвестування може включати інвестування не тільки в стартапи, але й в компанії на різних стадіях розвитку, від початкових до досвідчених. Деякі інвестори можуть надавати перевагу раннім стадіям, коли ризик вищий, але і потенційна винагорода також велика, тоді як інші можуть шукати більш стабільні компанії з пере-

віреними бізнес-моделями. А тому, і фокуси інвесторів щодо об'єктів цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування можуть бути різними. Крім того, інвестиційні угоди часто містять умови, що регулюють взаємовідносини між інвесторами та підприємством, умови виходу з інвестицій, права та обов'язки сторін, що дозволяють інвесторам мати певний контроль над своїми інвестиціями та захищати свої інтереси. Такими інвестиціями можуть бути гроші, майнові права, речі, об'єкти права інтелектуальної власності тощо, які теж виступають об'єктами цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування.

Схожий підхід до Р. Тарановського підтримують і інші українські вчені. Так, Б. Деревянко та Р. Счастливцевої у спільній статті, яка називається «Нормативно-правове регулювання діяльності венчурних фондів» на основі аналізу правових позицій приходять до висновку, що об'єктом венчурних інвестиційних правовідносин є суб'єкт господарювання, що реалізує високоризикові високотехнологічні інноваційні проекти у прибуткових галузях економіки та демонструє значний потенціал зростання на фазах їх початкового розвитку, розширення та перетворення [6, с. 62]. Така позиція також викликає критичне ставлення.

Якщо поглянути на цю позицію з критичної точки зору, без звернення до вже наведених вище аргументів, то можна висунути інші докази та підстави для обговорення. Як відомо система (структура) будь-яких правовідносин складається із суб'єктів, об'єкта та змісту [13, с. 143]. Якщо виходити із того, що об'єктом венчурних інвестиційних правовідносин є певний суб'єкт господарювання, то виходить, що венчурне інвестиційне правовідношення, відповідно до позиції Б. Деревянко та Р. Счастливцева складаються із суб'єкта, який з одного боку виступає суб'єктом таких правовідносин, а з іншого – об'єктом таких правовідносин.

Проте, це створює певний парадокс та суперечність у самому розумінні венчурних інвестиційних правовідносин. Оскільки в одних правовідносинах не може існувати така двоїстість ролей одного суб'єкта. Таке праворозуміння може призвести до юридичної невизначеності та неясності в регулюванні таких відносин. Адже якщо певний суб'єкт господарювання одночасно є і суб'єктом і об'єктом венчурних інвестиційних правовідносин, то це ускладнює визначення змісту таких правовідносин, а саме його прав та обов'язків. Тим паче, що права та обов'язки як правило залежать від сутності блага, що виступає об'єктом цивільних правовідносин. Тому, для ефективного регулювання правовідносин необхідна чітка диференціація між суб'єктами та об'єктом будь-яких правовідносин, що дозволить уникнути юридичних колізій та невизначеності.

Висновки. На основі проведеного аналізу та огляду теоретичних підходів в сфері венчурного інвестування у контексті правового розуміння підприємства можна зробити висновок, що сприйняття підприємства в науковому дискурсі не є достатньо чітким і однозначним. На сьогодні переважає точка зору про подвійну правову природу підприємства, яка дозволяє йому бути одночасно суб'єктом і об'єктом цивільних правовідносин. Втім, критично переосмисливши цей підхід, було зроблено висновок, що підприємство не може одночасно перебувати у якості як суб'єкта так і об'єкта цивільних правовідносин, відкидаючи, тим самим, гіпотезу про його подвійну правову природу. Поряд з цим, слід зауважити, що подвійна правова природа є атрибутом самого терміну «підприємство», яке у цивільному праві України має різне значення в залежності від контексту та сфери застосування, що робить таке слово омонімічним. Це значить, що в одному випадку термін підприємство має відношення до організації (суб'єкта цивільних прав), а в іншому випадку – до майна (об'єкта цивільних прав).

Така амбівалентність у правовому розумінні підприємства не тільки свідчить про розбіжності в теоретичних підходах, але й підкреслює недоліки та неясності у чинному законодавстві. Адже, коли різні юридичні експерти приходять до неоднакових чи схожих висновків на основі аналізу однієї і тієї ж правової норми чи системи норм, це вказує на потребу в уточненні або перегляді певного законодавчо-правового підходу, щоб уникнути подальших непорозумінь та конфліктів як у теорії, так і на практиці.

Головний недолік законодавчого підходу полягає у використанні терміну «підприємство» для позначення двох неоднакових правових явищ. В результаті цього виникають труднощі не лише на теоретичному рівні, але й у практичному його застосуванні. Відповідно, було б

доцільно розглянути можливість реформування чинного законодавства з метою внесення більшої ясності та однозначності. Наприклад, термін «підприємство» міг би залишитися для позначення суб'єкта правовідносин – юридичної особи. Тоді як для підприємства як єдиного майнового комплексу міг би бути використаний термін «єдиний майновий комплекс підприємства» або інший термін, що точніше відображає юридичну суть даного явища.

Цей підхід допоможе уникнути плутанини, забезпечить більшу прозорість та конкретність у правовому регулюванні, сприяючи формуванню точнішого та зрозумілішого законодавчого мовлення. Таке уточнення термінології сприятиме ясності та ефективності правового регулювання у сфері підприємництва, допомагаючи уникнути юридичних конфліктів та спростити правозастосовчу практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гудіма Т.С. Правове регулювання венчурного інвестування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2015. 19 с.
2. Жорнокуй Ю.М. Правове регулювання венчурного підприємництва (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 20 с.
3. Кампі О. Ю. Правове регулювання господарської діяльності зі спільного інвестування за участю інститутів спільного інвестування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Ужгород, 2013. 206 с.
4. Тарнавський Р.В. Господарсько-правове стимулювання венчурного інвестування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2017. 235 с.
5. Шаповалова Д.Р. Цивільно-правове регулювання відносин спільного інвестування та спонсорування з використанням цифрових інструментів в Інтернеті: дис. ... доктора філос.: 081. Одеса, 2022. 203 с.
6. Деревянко Б., Р. Счастливцева. Нормативно-правове регулювання діяльності венчурних фондів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 59–64.
7. Жорнокуй Ю. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб – суб'єктів венчурного інвестування: якими вони мають бути? *Право та інновації*. 2018. № 1. С. 13–18.
8. Тарнавський Р. Щодо подвійної правової природи господарських відносин між венчурними інвесторами та реципієнтами венчурних інвестицій. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 58–62.
9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2021. 784 с.
10. Кривобок С. В. Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом. 176 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Krivobok_2009.pdf
11. Шишка О.Р., Шишка Н.В. Волездатність юридичної особи: аномалії правової визначеності ЦК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3 2021. с. 146–149.
12. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с.
13. Шишка О.Р. Цивільний інтерес у контексті статті 1 Цивільного кодексу України: проблеми визначення та регулювання. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. с. 141–149.